

ПОРІВНЯЛЬНІ СИНТАКСЕМИ І ПІДРЯДНІ КОНСТРУКЦІЇ В ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Робота виконана на кафедрі української мови
Волинського державного університету імені Лесі Українки

У статті досліджено структурно - семантичні особливості і функціональне навантаження різноманітних порівняльних конструкцій у поетичних творах Лесі Українки.

Ключові слова: порівняння, порівняльна синтаксема, порівняльна конструкція, сполучниковий порівняльний зворот, складнопідрядне порівняльне речення, метафоричне порівняння, порівняльна модальність.

Mezhov O. Comparative syntaxemes and complex sentence in the poetic works of Lesya Ukrainka.

It was investigated structural-semantics peculiarities and functional loading of the various comparative constructions in the poetic works of Lesya Ukrainka.

Keiwords: comparison, comparative syntaxema, comparative construction, connective comparative back, complex comparative sentence, metaphorikal comparison, comparative modaliti.

Серед різноманітних явищ мови порівняння характеризується не тільки надзвичайно широким стилістичним використанням, але й різноманітністю своєї структури, специфікою лексичної та граматичної семантики. Чимало мовознавців досліджували порівняння з погляду його стилістичних функцій у художніх творах. Менш вивченими є питання, що стосуються аналізу порівняння як синтаксичної категорії. В українській граматиці найповніше порівняльні конструкції дослідив І.К.Кучеренко [4]. Своєрідні трактування цього явища

знаходимо у працях М.У.Каранської [3], А.Г.Руднева [5], М.Я.Плющ [6], Г.Я.Довженко [1; 2]. Дискусійними залишаються питання класифікації порівняльних конструкцій, розмежування порівняльних зворотів – членів простого речення – та неповних підрядних порівняльних частин складного речення. Мета пропонованого дослідження полягає у комплексному аналізі порівняльних конструкцій сучасної української літературної мови з урахуванням особливостей їх семантико-синтаксичної, формально-граматичної організації та стилістичних функцій у поетичних творах Лесі Українки, де ці структури широко представлені в різноманітних лексико-граматичних варіантах.

З погляду синтаксису порівняння – це різновид категорії модальності, яка властива або не властива тому чи іншому реченню. Суть порівняльної модальності в тому, що відношення вираженого до дійсності визначається не прямо, а опосередковано – через його подібність до чогось іншого – більш загальновідомого, типового, тобто до того, що й повідомляється порівняльним компонентом [3, 179]. Порівняльна модальність властива як простому, так і складному реченню.

У семантико-синтаксичній структурі простого речення вона знаходить свій вияв у порівняльних синтаксемах – мінімальних синтаксичних одиницях семантичного типу, яким властиве певне морфологічне оформлення і здатність виступати у формально-синтаксичних позиціях головних і другорядних членів речення. У простому реченні порівняльна модальність охоплює всі його члени (але по-різному) і накладає свій відбиток на зміст і форму їх вираження. У сучасній синтаксичній науці виділяють кілька видів порівнянь у простому реченні: метафоричне, заперечно-протиставне метафоричне, сполучниковий порівняльний зворот і сполучникове порівняння при однорідних членах речення [3, 179]. Простежимо, як і з якою метою використовує ці порівняльні синтаксеми у своїх поетичних творах Леся Українка.

Особливість метафоричного порівняння полягає в тому, що воно у вираженні члена речення зумовлює й спричиняє заміну прямої назви предмета,

дії, ознаки, обставини назвою опосередкованою, тобто переносною. І досить цієї метафоричної назви, як уже “без зайвих слів маємо яскраву характеристику, ясне уявлення про порівнюваний предмет або його ознаки” [5, 183]. Кожен головний і другорядний член простого речення може виражатися способом метафоричного порівняння. Майстерність утворення метафор зумовлена світосприйняттям кожного письменника. Метафора – атрибут художньої мови, джерело поетичної образності, що бере участь у створенні індивідуально-авторського бачення світу. Метафори Лесі Українки здатні викликати різні почуття, контрастні думки. Іноді вони ясні й зрозумілі, однак часто характеризуються складною асоціативністю, розгортаються в цілі метафоричні образи, подекуди гіперболізовані, що є ознакою таланту письменниці, напр.: *І пісня від серця полетіть* [7, 42]; *Інша зіронька личко ховає* [7, 48]; *То плаче небо зорями-сльїзми над нами* [7, 48]; *Рвуть серденько моє ті проміння страшні...* [7, 50]; *Ніч темна людей всіх потомлених скрила Під чорні широкії крила* [7, 66]; *Кров'ю затопила долю Україна* [7, 92]; *Місяченько світло і рожеве, й срібне киди-розсипає* [7, 99]; *Знов мене колишуть мрії, Сни про щастя навівають* [7, 100]; *Рветься осінь руками кривавими до далекого сонечка любого; кров на шатах препишних шаріється, оксамит і парчу залива* [7, 280]; *Та досі ще сльози важкі ронить дерево, бережно-тихо спускаючи з віття на віття і в діл...* [7, 336]. Обставини способу дії часто являють собою метафоричні порівняння, наприклад, у формі орудного відмінка (так званий орудний порівняння) іменника: *Глибока, тиха, нерозважна туга Вникає в серце, каменем лягає* [7, 75]; *І блищали [лілеї] ясною росою...* [7, 80]; *І рясним дощем полились мої сльози* [7, 118]; *Мрія нова літа надо мною орлом* [7, 123]; *Марою насунулась ніч дощова* [7, 166]; *Осінній вітер ... Хутко вже й зимовий По сій діброві звіром зареве* [7, 172]; *І золотим дощем лились пісні* [7, 190]. Орудний порівняння в таких конструкціях легко трансформується у сполучниковий порівняльний зворот, пор.: *туга лягає, мов камінь; лілеї блищали, як роса; мрія літа, наче орел; ніч насунулась, ніби мара; вітер зареве, як звір; пісні лились, немов золотий дощ.*

Вираження будь-якого члена речення порівняльним способом привносить порівняльну модальність до основної модальності речення і, отже, входить до предикативності речення.

Заперечно-протиставне метафоричне порівняння простежуємо в таких різновидах двоскладних речень: а) у конструкціях, де іменною частиною мови або інфінітивом виражається і підмет, і присудок; присудок тут порівняльний, метафоричний (крім займенникового) у заперечній формі, напр.: *Або не сокіл я, (або спалила мені неволя крила)...* [8, 163]; *Він тут мені не раб, (тут я йому готов умити ноги)...* [8, 198]; *Вода – не вино* [8, 309]; *...і мрії вже не ті* [8, 223]; б) у реченнях з двома однорідними присудками, коли перший із них заперечний і є прямою назвою предмета, причому другий присудок з першим пов'язується сполучником **а**, напр.: *Мої слова не зброя, а ридання* [7, 277]; *Той велет сильний був колись не тілом лиш, а й духом* [7, 469].

Сполучникове порівняння надзвичайно розвинене в українській мові. Порівняльні сполучники утворюють чималу сполучникову групу: **що, як, наче, неначе, мов, немов, ніби, мовби, немовби** та ін. У сполучниковій порівняльній формі буває кожен член речення, крім підмета.

У поезії Лесі Українки знаходимо як порівняльний іменниковий присудок, так і дієслівний. Іменниковий присудок пов'язується з підметом сполучниками **що, як, наче, неначе, мов, немов**, які, виражаючи порівняльну модальність присудка, замінили відповідно предикативну частку **це**, напр.: *Ти наче дуб високий та міцний* [7, 235]; *Була вона для нього наче сонце* [7, 183]; *...се наче дороги в нірвану* [7, 159]; *Вона була немов лихе повітря (що прилітає на совиных крилах)* [7, 130]; *...Тумани в долині здаються наче справді вороги* [7, 206]; *...він був мов кедр на вершині гори, негнучкий перед вітром* [7, 286]. У реченнях посиленої експресії для увиразнення подібності сполучник іноді пропускається, напр.: *...в неї очі – коштовні рубіни* [7, 215]; *...а стіни – гори і діл – широке море* [7, 128]; *...сльози – коштовнії перли; людське признання – холодний кришталь* [7, 148]; *В них кожний камінь – проречистий свідок муки народу твого* [7, 310];

В нього стебельце – з коп'я деревце [7, 340];... *на ньому гілки – золоті стрілки* [7, 340]; *Нагірний сніг – се жалощі твої* [7, 287].

Дієслівний порівняльний присудок виражає дію за подібністю. Показниками категорії порівняльної модальності таких присудків стали частки порівняльного значення, що в позиції перед присудком після підмета, тобто у позиції предикативної зв'язки, втративши функцію порівняльного сполучника, перетворилися у модальні частки: *наче, ніби, мов, немов, немовби, неначе*, напр.: *Гори наче лунуть в небо чистим, легким візерунком* [7, 298]; *У мене розум наче потьмарився* [7, 135]; *Море наче здіймається вгору* [7, 90]; *Скрізь мінарети й дерева сріблясті Мов стережуть сей тихий сонний рай* [7, 104]; *І весь люд мов чекає чого* [7, 387].

Якщо не головний, а другорядний член речення є порівняльним, то порівняльна модальність увиразнює його й перетворює у відокремлений сполучниковий зворот і таким чином категорія порівняльної модальності доповнює й уточнює всю предикативність речення.

Різні види означень у поезії Лесі Українки вжито в ролі відокремленого сполучникового порівняльного звороту. Узгоджене поширене й непоширене дієприкметникове та прикметникове означення, рідше неузгоджене іменникове означення, а також прикладка стають відокремленим сполучниковим порівняльним зворотом, якщо вони перебувають у прямій залежності від підмета, від підмета разом із прикметниковим присудком, від найтісніше пов'язуваного з іменником означення, напр.: *Я тільки що знов прочитала Ваш дужий, неначе у крицю закований, міцно узброєний віриш* [7, 158]; *Мов підтята гострою косою, полягла мені до ніг, змарніла* [7, 82]; *Невже отих гір золота верховина Для тебе сумна, Мов тюремна стіна?* [7, 166]; *Якби тебе людська душа не знала, Було б життя, як темна ніч, сумним* [7, 45]; *Слаба, мов тіло, в котрім серця вже нема* [7, 85]; *Були наші мрії хоч сумні, та гарні, Немов у жалобі вродливі жінки* [7, 166]; *Скрізь понад шляхом нависало, неплідне та голе, Наче льоди на північному морі* [7, 159]; *Міцний, як дуб кремезний, слов'янин покірно руки склав*

в кайданах паперових [7, 244]; *Мальовані очі, мов справді живі, йому відмовляють...* [7, 330]; *...а кучері були, мов грона рясні* [7, 338]; *...дід старий, як голуб сивий* [7, 435]; *...і чорна, мов те горе, була її коса* [7, 440]; *Хороші в неї очі і темні, мов одчай* [7, 440].

Сполучниковий порівняльний зворот дає можливість охарактеризувати спосіб, якість поширення дії присудка на об'єкт, виражений прямим або непрямим додатком. Взаємовідношення дії присудка з об'єктом додатка визначається через порівняння взаємовідношення цієї дії з об'єктом відокремленого порівняльного звороту. Невідокремлений додаток і додаток порівняльного звороту узгоджуються між собою у відмінку, напр.: *Тії співи та квіти ясні, Наче казку дивну, пригадаю – У сні!* [7, 45]; *Моя люба зоря ронить в серце мені, Наче сльози, проміння тремтяче* [7, 50]; *Ви слухаєте, мов страшную казку, Сю розповідь про давні дикі часи* [7, 55]; *Я тебе музикою твоєю скував, зв'язав, немов залізним пупом* [8, 80]; *...і взяв її на руки, мов дитину* [7, 284]; *Віддавна Україну Поети славили в піснях, Немов красу-дівчину* [7, 372]; *Я ж не буду їх [квіти] рвати руками, ні під ноги топтати, мов зілля дрібне* [7, 278].

Найчастіше в поетичних творах Лесі Українки трапляються обставини способу дії у формі іменникових словосполучень чи іменників, які порівняльно характеризують дію пояснюваного дієслова, тобто виконують функцію сполучникового порівняльного звороту, напр.: *Люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю* [7, 410]; *Навколо все спить, як в могилі* [7, 66]; *Хай пролетить ся пісня одиноко, як вихор через море льодове* [7, 199]; *І думка пада, мов підбита птиця* [7, 57]; *Він же промчав, наче вітер, і зник у просторі* [7, 80]; *Радісна, тиха надія, мов квітка лілеї, розквітла* [7, 80]; *І прудко, мов іскри з багаття огнисті, мов хвилі гірського потоку сріблясті, летять голоснії пісні* [7, 127]; *...коло нього королівна стала тихо та поважно, мов до шлюбу наречена* [7, 269]; *Невидимками крадуться чорні ворожії хвилі, тихо, тихо, мов хитрих злочинців гурти...* [7, 802]; *Роберт літа на воронім, неначе громовина* [7, 384]; *Кинувсь огир, наче віща птиця* [7, 432]; *Скрізь гуляю, скрізь буяю, Мов той*

вітер дзвінкий в колі [7, 395]; ...*затремтіла [королівна] вся і впала, мов росиночка, додолю* [7, 271].

У поезії Лесі Українки знаходимо кілька видів сполучникового порівняння однорідних членів речення, співвідносних своїм значенням, серед яких: а) порівняння тотожності; б) порівняння для заперечення тотожності; в) порівняння при зіставленні кількості, міри, якості; г) порівняння як тло для протиставлення [3, 186]. Порівняння тотожності показує однаковість, рівнозначність, рівність порівнюваного з порівнюваним, що виражається парними сполучниками *як – так і, так само – як і, такий самий – як і*, напр.: *Ой, чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині!* [7, 79]; *Як ті часи, такі й його пісні* [7, 182]; *Як перше не приймав, так і тепер не прийме* [8, 247]; ...*а спить він так, як і усі* [8, 74]; *Радості і миру не знаю я так само, як тебе* [8, 80].

Порівняння для заперечення тотожності має на меті показати різницю, відмінність якісних або кількісних відношень двох порівнюваних до чогось третього; тут вживаються сполучники *не так, як; не стільки, як*, напр.: ...*жаско не так перед бурею, як після бурі з нудьги* [7, 337]; ...*каймося не так на словах, як на ділі* [7, 465]; *Мені бридка не так сама отрута, як все оте гнучке, підступне тіло* [8, 70]; *Та ми тепер не так за вас б'ємось, як за самих себе* [8, 151]; *Не так мене діймає біль, як бруд* [8, 157]. Порівняння при зіставленні кількості, міри, якості виражається сполучником *ніж*, сполучником *як* у значенні *ніж* при співвідношенні сполучника з прислівником або прикметником вищого ступеня перед першим з однорідних членів: *більш, менш, краще, гірше, легше, важче; більший, менший, кращий, гірший, легший, важчий* та ін., напр.: *І, може, заграє та кобза вільніше, ніж тихії струни мої...* [7, 47]; *І страшніші, ніж сонні кошмари, Ті привиддя безсонної ночі* [7, 52]; *Лунали б тоді мої мрії І щастя моє таємне, ясніші, ніж зорі яснії, Гучніші, ніж море гучне* [7, 115]; *Тіні, спотворені місячним сяйвом, Кращими будуть, ніж образ його* [7, 168]; ...*більше лягло там людей, ніж*

каміння, паленого сонцем [7, 213]; *Страшніші ви, ніж сая справжня буря* [7, 370]; *Та невже-таки лицар менше має снаги, ніж павук!?* [7, 382]; *Краще смерть, ніж вічний сором* [7, 407]; ...*бо він для мене не миліш, ніж ти* [8, 82]. Зрідка трапляються конструкції з порівняльно-протиставними сполучниками *не те що ... а навіть; не те що ... а й (але й)*. У таких реченнях на тлі уявного об'єкта порівняння ясніше виражається протиставлення. Вони близькі за висловленням думки до речень зі сполучниками *не тільки ..., а й*, але відрізняються від них саме своєю порівняльною модальністю, напр.: *Ні, я служу своєму пану вірно, не тільки зо страху, а й по сумлінню...* [8, 197]; ...*не тільки інші, а й сама Кассандра зневірилась в Кассандрі* [8, 279].

Отже, у синтаксичному ладі простого речення порівняння як різновид модальності має ясно виражену свою семантико-граматичну сутність.

Категорія порівняльної модальності властива і підрядному зв'язку в складному реченні, де підрядна частина характеризує дію чи іншу предикативну ознаку головної не прямо, а способом порівняння, опосередковано – через її подібність до того, що повідомлено змістом підрядної частини речення. Підрядний компонент складного речення відповідає переважно на питання *як?* і пов'язується з головним одним із порівняльних сполучників: *як, мов, ніби, наче, неначе* та ін. Складнопідрядних порівняльних речень є чимало в поетичних творах Лесі Українки, напр.: *І ряхтить, і сяє світло тее дрібне, як вогонь палає* [7, 99]; *Прокидалась край неба зірниця, Мов над озером тихим, глибоким Лебідь сплескував білим крилом* [7, 117]; *Вітер зітха, мов дріада сумує, Із жалем глухим* [7, 60]; *Мій час пливе собі так тихо й тихо, як по ставку пливе листок сухий* [7, 249]; *Так падає дитина по дитині, Як з дерева роса тремтячая спада* [7, 252]; *Він перший полюбив її, як син кохає неньку* [7, 372].

Коли порівняльний підрядний компонент має будову повного простого речення, як у наведених вище прикладах, то складнопідрядне порівняльне речення легко відрізняється від простого порівняльного речення з відокремленим порівняльним членом. Якщо ж порівняльний підрядний компонент неповний,

його важче відрізнити від порівняльного звороту простого речення. Щоб не помилитися, слід мати на увазі, що неповний порівняльний підрядний компонент складнопідрядного речення зберігає модель якогось простого речення, бо вона підтримується усім змістом головної частини речення і тими її членами, які лише не повторюються у підрядному компоненті, але розуміються в його складі. У неповній порівняльній частині є один із головних членів речення або такі другорядні члени (хоч один), що своїм значенням допомагають встановити пропущений член, бо вони змістом пов'язані з головними членами основної частини складного речення. Так, у реченнях: *Ранком зимовим **дїброва** мовчала, наче замерзла сумна...* [7, 62]; *Вітерець весняний тихесенько дише, **Немов діток тих до сну колише*** [7, 79]; *Бажаю так скінчити я свій шлях, **Як починала: з співом на устах!*** [7, 57] підмет другорядної частини контекстно пропущений, він встановлюється з допомогою головної частини, бо, власне, він, спільний, однаковий для обох частин. У реченнях: *Так знай: твоє життя так миттю згасне, **Як блискавка, що перед громом свіне*** [7, 74]; *Ніч обгорнула біленькі хати, **Немов маленьких діточок мати...*** [7, 79]; *Хай живуть [молодята], **як в гніздечку пташки*** [7, 61] присудок головної частини лише не повторюється в підрядній, але він спільний для обох частин. У реченнях: *Де-не-де озветься пташина несміло, **немов перед бурею в темному гаю...*** [7, 70]; *Мене від тебе доленька жене, **Немов од дерева одірваний листочок...*** [7, 86]; *А потім стало враз так сумно, **як вночі*** [7, 334] відсутні головні члени встановлюються у підрядному порівняльному компоненті за наявними другорядними членами, які своїм значенням пов'язані з головними членами головного компонента; відповідно розуміємо: *немов пташка озивається перед бурею в темному гаю; немов доленька жене од дерева одірваний листочок; як буває сумно вночі.*

Якщо порівняльний вираз можна замінити іншими одиницями, наприклад орудним відмінком з порівняльним значенням або іншим словом у функції обставини, то його слід кваліфікувати як порівняльний зворот простого речення, пор.: *І леться кров, **як навесні вода*** [7, 252] і *І леться кров **весняною водою;***

Думки цвітуть, мов золоті квітки [7, 258] і Думки цвітуть золотими квітками; [Кінь] помчав у гори, мов стріла [7, 378] і Кінь помчав у гори стрілою; Полетить воно [слово] по світі, наче тая вільна птиця [7, 415] і Слово полетить по світі вільною птицею; ...і злинула [душа], мов пташка вільнокрила [7, 446] і Душа злинула пташкою вільнокрилою; Хай процвіта ваша доля, як рута [7, 321] і Хай процвіта ваша доля рutoю.

Отже, порівняльні синтаксеми і підрядні конструкції в поезії Лесі Українки є досить різноманітними із структурно-семантичного погляду: характеризуються розгалуженою системою лексико-семантичних, морфологічних і формально-синтаксичних варіантів. Вони вживаються здебільшого з метою створення художнього образу, а також для більш точного опису явищ і предметів.

Література

1. Довженко Г.Я. Порівняння у простому реченні сучасної української мови // Синтаксична будова української мови. – К.: Наук. думка, 1968. – С.52 – 68.
2. Довженко Г.Я. Неповні підрядні речення і другорядні члени речення, виражені порівняльними конструкціями // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 6. – С.31 – 35.
3. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: НМК ВО, 1991. – 400 с.
4. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції в світлі граматики. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 106 с.
5. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высш. шк, 1963. – 250 с.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – 414с.
7. Українка Леся. Поезії. Поеми. – К.: Дніпро, 1989. – 501с.
8. Українка Леся. Драматичні твори. – К.: Дніпро, 1989. – 761с.